

Т. О. Ларіна

РИЗИКУВАННЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРАКТИКА ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто особливості життєконструювання сучасної людини. Показано, що конструювання життя особистістю відбувається в умовах довіри до соціального середовища та особистісної толерантності до ризику. Визначено, що утримання відчуття стабільності особистості в сучасних соціокультурних умовах реалізується в практиках ризикування; керування ризиками відбувається завдяки організації взаємодії із життєвим простором на засадах довіри і толерантності.

Ключові слова: життєконструювання, ризикові практики, толерантність до ризику, керування ризиками.

Проблема. Життя сучасної людини розгортається у світі новітніх технологій та інновацій. Нові соціокультурні умови, поява нових типів комунікацій, нових технологій задоволення потреб роблять виклик особистості як суб'єктові життя та суб'єктові діяльності. Так, Е. Гідденс зауважує, що стрімке зростання кількості ризиків, вихід їх з-під контролю не тільки окремих індивідів, а й великих організацій та держав загрожують онтологічній безпеці людини [1]. На основі дослідження соціокультурної динаміки С. О. Кравченко робить висновок, що невизначеність, множинність і ризики стають складовою соціальної самоорганізації та самотворення й, урешті-решт, основою соціального порядку. Люди "з ентузіазмом" споживають результати досягнень науково-технічної модернізації, не будучи спроможними контролювати майбутні наслідки застосування новітніх технологій, які перетворюються у фактор ризикованості [2].

Хоча ризик і не є новим явищем, у процесі глобалізації суспільства його "обличчя" істотно змінюється. На сучасному етапі розвитку суспільства, наголошує У. Бек, актуальним стає питання, яким чином запобігти виникненню ризиків та небезпек, що є наслідком процесу модернізації; як нівелювати ті ризики, які вже виявляються у вигляді "прихованих побічних впливів", та зменшити загрозу, щоб вона не виходила за межі "прийнятної" в екологічному, медичному, психологічному та соціальному плані [3, с. 8]. Отже, уже йдеться не так про використання природних багатств і техніко-економічний розвиток, як про безпечність застосовуваних або потенційних технологій розвитку у сфері природи, суспільства та особистості.

Метою статті є визначення особливостей життєконструювання особистості в умовах зростання ризиків та загроз людському існуванню.

Простір випадковостей і ризиків як соціальна система, заснована, за визначенням Е. Гідденса, на відкритому людському контролі над природним та соціальним світами, і є тим простором, у якому відбувається життєконструювання особистості. Причому контроль у розумінні дослідника проявляється в тому, що увесь світ майбутніх подій відкритий для перетворення людиною, принаймні в тих межах, які встановлюються в результаті оцінки ризику [1]. Тож слідом за Гідденсом можемо говорити про те, що сьогодні вже не спрацьовують такі практики прогнозування майбутнього, як фаталізм, тобто заперечення сучасності, і відмова від контролю над майбутнім заради довільного плину життя. Сподівання на фортуна, яку ще Н. Макіавеллі пов'язував з появою нових способів соціальної активності, що виключають фатум і долю, сьогодні не заступають потреби усвідомлення небезпечності людського існування. Позбавлена відчуття базової небезпечності, людина практично залишається сам на сам перед невідворотними наслідками стрімкої глобалізації, стає вразливою, а іноді і беззахисною перед ними.

Природне прагнення людини до безпечного існування простежується в політичній практиці, яка, за Е. Гідденсом, у її сучасному контексті передбачає мистецтво вгадування. Роздуми щодо того, як може обернутися справа, якщо дотримуватися того чи того способу дій, зважена оцінка всіх альтернатив якраз і становлять сутність політичного судження. Ще Макіавеллі у своїх працях, наголошує Гідденс, передбачав появу такого світу, де ризик і розрахунок ризику “посунуть” фортуна в усіх галузях людської діяльності.

З огляду на соціологічну концепцію ризику, представлену в працях Е. Гідденса і Н. Лумана, коли ми говоримо про ризик, то піддаємо сумніву саму раціональну природу людської поведінки. Якщо результат усіх подій та вчинків можна передбачити наперед, то про ризик тут не йдеться. Ризик з'являється разом із непередбачуваністю, невизначеністю майбутнього. Тобто постає питання про раціональну поведінку людини або раціональне функціонування систем чи інститутів в умовах невизначеного майбутнього. І тут стикаємося з певною суперечливістю, яка ставить перед дослідником багато питань. З одного боку, як стверджує Гідденс, сучасне соціальне життя проявляє тенденцію до рутинізації, що виключає взагалі постановку питання про раціональний вибір (дослідник веде мову про “захисний кокон”, про базову “елементарну довіру”). З другого боку, у певних галузях ризик інституціоналізовано, тобто він є невід'ємною частиною соціальності [1].

На думку, Н. Лумана, потрібно розрізнати небезпеку і ризик: небезпека існує завжди, тому що немає абсолютної надійності, а ризик має місце там, де приймається рішення (причому відмова від рішення – це теж рішення). Невизначеність майбутнього постає у двох різних перспективах, залежно від того, співвідносимо ми його з якимось рішенням чи ні [4].

Процес руйнування новоевропейської раціональності позначається певним чином на специфіці сучасного усвідомлення ризику. Е. Гідденс і Н. Луман, зокрема, звертають увагу на значущість того соціального факту, що примноження знання (у тому числі раціонального і науково-експертного) не послаблює, а навпаки, поглиблює усвідомлення ризику [1; 4]. Як бачимо, поняття ризику стає центральним у сучасному суспільстві, яке прощається з колишніми, традиційними способами діяльності і “відкривається” до невідомого майбутнього. “Відкритість” до тих подій, що ще не відбулися, свідчить про податливість соціального світу та здатність людей формувати природне середовище свого існування. Оскільки визнається той факт, що майбутнє є недосяжним і воно все більше відділяється від минулого, це майбутнє стає новим полем діяльності – простором контрфактичних можливостей.

Отже, терени майбутнього відкриваються для “колоніального” вторгнення, що спирається на контрфактичне мислення та зважування ризиків. Таке зважування ніколи не може бути повним, оскільки завжди існує імовірність якихось непередбачуваних наслідків. У середовищі, де більше немає місця для фатуму, долі (детерміністської визначеності подій), усяка діяльність зважується з позицій ризику, тобто піддається загальній оцінці ступеня її ризиковості під кутом зору можливих наслідків. “Уторгнення” абстрактних систем (наприклад грошової системи) в повсякденне життя людини, що накладається на динамічну природу знання, означає, що усвідомлення ризику проникає в життєдіяльність практично кожної людини [1]. Тож можемо стверджувати, що зважування ризиків безпосередньо впливає на способи планування життя, “формування” майбутніх світів, які б давали тією чи тією мірою відчуття певної безпеки.

На відміну від небезпеки, що завжди загрожувала і загрожуватиме здоров’ю, ризик подій зі значущими наслідками за своїм визначенням не є пов’язаним з індивідом безпосередньо, хоча (знову-таки за визначенням) становить безпосередню небезпеку *під кутом зору життєвих шансів окремого індивіда*. Ризик цього роду – це результат дальшого розгортання процесу глобалізації. Ще півстоліття тому суспільство не відчувало такої загрози. Ідеться не про те, що повсякденне життя стало більш ризикованим, аніж раніше – скоріше річ у тім, що для сучасної людини мислити поняттями ризику та зважування ризику стало постійним станом, що сама людина навіть не завжди помічає [1, с. 11].

Саме інституціональний характер ризику, його проникнення в життя практично кожної людини вводять проблему дослідження ризику та можливостей керування ним у поле соціально-психологічного праксису.

Згідно з концепцією Т. М. Титаренко, життєконструювання особистості відбувається в процесі соціально-психологічного праксису, коли особистість, постійно трансформуючись у змінній, плінній реальності, повсякденно, крок за кроком конструє свій життєвий світ. Особливістю цього процесу є те, що зовнішні детермінанти життєдіяльності заломлюються через внутрішню особистісну структуру, набутий досвід, актуальні домагання, прагнення, плани, а процес активного пристосування до навколишнього світу та водночас зміни світу, пристосування його до себе, до власних потреб здійснюється діалогічно [5].

Повсякденне життя особистості в її життєвому світі Т. М. Титаренко розглядає як плетиво соціально-психологічних практик, які не залежать виключно від її волі або тільки від ситуації, що склалася. Завдяки соціально-психологічним практикам здійснюється структуризація життя, його самоструктурування, і саме практики забезпечують особистісні трансформації. На різних етапах життєвого шляху провідними стають відповідні практики, що акумулюють набутий особистістю досвід [там само].

Практики можуть бути *фоновими*, якщо вони представлені як певні рутинізовані акти конструювання життя. Це свого роду енергозберігальні режими, які, власне, і переважають у нашому житті. Однак є і *перетворювальні, конструктивні* практики, які за своєю природою належать до енергозатратних. Фонові практики виявляються, зрозуміло, у сьогоденні; коли ж ми починаємо планувати власне майбутнє, вибудовувати образ бажаного життя, виникають “перетворювальні” практики. Т. М. Титаренко виділяє такі характеристики перетворювальних практик, як діалогічність, індивідуалізованість, імовірнісність, експериментальність [там само].

На наш погляд, сучасність, яка вимагає від людини постійно осмислювати соціально-політичні, економічні, екологічні та технологічні небезпеки, змушує її приймати рішення з певною мірою ризику практично щодня. Тобто *ризикуювання стає повсякденною практикою людини*. Отже, ризикуванню, завдяки якому відбувається перетворення соціально-політичних, економічних, екологічних та технологічних ризиків, є специфічною соціально-психологічною практикою життєконструювання сучасної особистості.

Як психологічний зміст практики ризикуванню ми розглядаємо поведінковий патерн формування оптимальних способів керування життєвим шляхом людини. Доцільність використання концепту практик на відміну від, наприклад, активності або діяльності зумовлена тим, що самоідентифікація особистості в середовищі суцільної

невизначеності та нестабільності відбувається в умовах дефіциту функцій цілепокладання, планування та програмування життєвого шляху. Адже, коли неможливо наперед більш-менш точно прорахувати ймовірність успіху або невдачі, вибудовування моделі майбутнього зумовлено більшою мірою не функціями цілепокладання та планування, а, як зазначає П. Бурдье, практичним почуттям, габітусом.

Габітус, базове поняття соціологічної концепції П'єра Бурдье, визначається як система диспозицій, що породжує та структурує практику агента та його уявлення. Габітус є продуктом історії, що виробляє індивідуальні та колективні практики. Він зумовлює активну присутність минулого досвіду, який існує в кожному організмі у вигляді схем сприймання, мислення і поведіння, та гарантує "правильність" практик, їхню надійність порівняно з формальними правилами та усталеними нормами. Така система диспозицій, зазначає Бурдье, відображає принцип наслідування та регулярності, який дає змогу спонтанно орієнтуватись у соціальному просторі й реагувати більш-менш адекватно на події та ситуації. Як продукт певного типу об'єктивної регулярності, габітус здатен породжувати загальноприйнятні "манери" поведінки (і тільки їх), які з найбільшою ймовірністю будуть позитивно прийнятими, тому що вони є об'єктивно пристосованими до логіки певного поля діяльності. Отже, життєконструювання, вибудовування життєвого простору у середовищі небезпек та ризиків висувають до людини певні вимоги щодо пошуку засобів зниження та мінімізації ризиків. Соціальний простір ризиків виводить на перше місце потребу турбуватися про безпеку власного життя, запобігати ризикам, по зможі мінімізуючи їх.

Піклування про безпеку власного життя вимагає від людини вироблення ефективних способів взаємодії із соціальним простором. Таким способом, на думку Е. Гідденса, є *довіра*, яка виступає неодмінною умовою зниження або мінімізації ризику. Дослідник вважає, що там, де є довіра, хоча б потенційно існують альтернативи дій. Якщо альтернативи дії не беруться до уваги, індивід перебуває в ситуації впевненості; при цьому він реагує на звинувачення інших, на відміну від ситуації довіри, коли згоден частку провини взяти на себе [1].

Гідденс переконаний, що довіру слід розглядати у взаємозв'язку з ризиком, де ризик є результатом рішень та діяльності індивіда. На думку дослідника, соціальна дія виникає в результаті прийняття рішення, що ґрунтується на довірі до соціальної системи, а брак довіри може призводити до деструктивних щодо соціальної системи наслідків. Тому сьогодні довіра до соціальної системи – це довіра до ризику, а розвиток толерантності в усіх сферах суспільного життя відкриває нові можливості для впливу та керування ризиками [там само].

Утім, крім толерантності у сферах суспільного життя, для довірливої взаємодії із соціальним простором ризиків необхідною є ще

й *готовність до прийняття ризику*. Але перш ніж говорити про таку готовність, зазначимо, що взаємодія людини із середовищем ризику фіксується в системі настановлень та виявляється в поведінковій готовності діяти відповідно до умов, що склалися. Так формується *культура ризику*, яка вимагає від людини постійної готовності до ймовірних змін та калькуляції можливостей, відкритості щодо різноманітних дій та подій, позитивних або негативних, з якими кожен з нас постійно стикається в повсякденному житті на індивідуальному або глобальному рівні. Отже, Гідденс наголошує, що головне завдання в умовах культури ризику – навчитися жити в умовах ризику, аналізуючи різний досвід, який дає змогу робити власне життя більш-менш стабільним. На думку дослідника, культура ризику більшою мірою асоціюється з неінституціональними практиками здорового глузду, а настановлення на ризик стає формою раціоналізації невизначеності.

У контексті визначення готовності до прийняття ризику цікавою видається концепція О. В. Вдовиченко. Виходячи із психологічного змісту поняття “ризик”, дослідниця розглядає його прояви на трьох рівнях: природному (потребово-мотиваційному – неусвідомлюваному), психологічному (тому, що проявляється під впливом емоційно-вольових реакцій) та соціально регульованому (усвідомленому). Зупинімося на соціально регульованому рівні прояву ризику, коли саме життя змушує ризикувати. Вдовиченко звертає увагу на процесуальний характер цього феномена, де ризик не є симультанним (одномоментним), а являє собою процес, який представлений у часі і має свій початок, перебіг та завершення. Важливим аспектом у прийнятті виправданого ризику є також сприйняття та усвідомлення небезпеки. Звідси впливають *найважливіші характеристики ризику як процесу прийняття ризику*:

1. Ризик є когнітивним, тобто “відпрацьовування” кожного його етапу відбувається “внутрішньо”, але оцінюють його “зовнішньо” – за конкретними діями. Важливу роль відіграють тут механізми ідентифікації, збереження та вивільнення. Ці механізми лежать в основі феномена укорінених звичок. Отже, певний рівень ризику стає для людей звичним, як, наприклад, керування автомобілем на високій швидкості.

2. Ризик – це процес, під час якого в когнітивній системі відбувається певне маніпулювання знаннями. Мається на увазі, що люди ризикують свідомо та добровільно. Однак у багатьох ситуаціях рішення приймаються практично автоматично на основі звичок та індивідуального досвіду. Утім, коли трапляється нова ситуація або відбуваються зміни в рутинних завданнях, прийняття рішення значно ускладнюється.

3. Ризик звичайно має певну спрямованість, а його результати проявляються у відповідних діях, завдяки яким вирішуються ті чи ті питання або відбувається їх усвідомлення [6].

Ці характеристики ризику, на думку О. В. Вдовиченко, дають підстави говорити про певну відносність ризику для конкретного суб'єкта. Тобто в соціумі завжди існують небезпечні ситуації, які є загально визнаними для суспільства, але не завжди саме ці ризики приймає та усвідомлює суб'єкт, тому одні ризикують, а інші – ні. Отже, ризик є індивідуально-якісною характеристикою, яку треба розглядати під кутом зору усвідомлення небезпечних умов суб'єктом і, як наслідок, прийняття чи неприйняття цих умов. У такому розумінні можна говорити лише про ризиковану поведінку суб'єкта, хоча сам він, можливо, і не усвідомлює свій вибір. Суб'єкт, який перебуває в небезпечній ситуації та приймає її, тим самим погоджується на ризик. Він прагне не тимчасового або часткового поліпшення існуючих умов, а повного перетворення ситуації. Наступний стан суб'єкта не завершує ризик, а лише перериває його. Дальший розвиток подій веде до нових проблем, і черговий ризик стає неминучим. У кінцевому підсумку ризик не передбачає завершеності, якогось остаточного результату. Так, робить висновок Вдовиченко, ризик залишається у сфері людської діяльності як певний спосіб здійснення перетворень, стає природним результатом того стану, який є за межами ризику [там само]. Цілком згодні з думкою дослідниці, яка стверджує, що часом слід іти на виправданий ризик, свідомо формуючи власну зону комфорту для того, щоб певним чином оздоровити себе та своє життя, побачити нові його обрії.

Висновок. Отже, життєконструювання сучасної людини відбувається в умовах ризику та загрози людському існуванню, що вимагає від неї свідомої реалізації всіх наявних особистісних ресурсів керування ризиками. Усвідомлення ризику безпосередньо впливає на способи планування життя, “формування” майбутніх світів, які б давали тією чи тією мірою відчуття певної безпеки.

Інституціональний характер ризику, його проникнення в життя практично кожної людини виводять проблему дослідження ризику та можливостей керування ним у поле соціально-психологічного практику. Ризикуювання, завдяки якому відбувається перетворення соціально-політичних, економічних, екологічних та технологічних ризиків, є специфічною соціально-психологічною практикою життєконструювання сучасної особистості. Можливості для впливу на ризики та керування ними реалізуються завдяки довірливій взаємодії із соціальним простором ризиків, яка формується на основі утвердження толерантності у сферах суспільного життя та готовності до прийняття ризику.

Література

1. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Энтони Гидденс // Thesis. – 1994. – № 5 (3-26). – С. 107–134.
2. Кравченко С. А. Нелинейная социокультурная динамика: играизационный подход / С. А. Кравченко ; ред. Т. Н. Петрова. – М. : МГИМО-Университет, 2006. – 172 с.

3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
4. Луман Н. Понятие риска / Николас Луман // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 135–160.
5. Титаренко Т. М. Особистісні практики конструювання життя: зміна фокусування / Т. М. Титаренко // Педагогічна і психологічна наука в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. Т. 2: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. – К. : Пед. думка, 2012. – С. 175–186.
6. Вдовиченко О. В. Минимизация неоправданного риска / О. В. Вдовиченко // Наука і освіта : наук.-практ. журн. Півд. наук. центру АПН України. – 2009. – № 5. – С. 32–38.

Ларина Т. А. Риск как социально-психологическая практика жизнеконструирования личности

Рассмотрены особенности жизнеконструирования современного человека. Показано, что процесс конструирования жизни личностью осуществляется в условиях доверия к социальной среде и личностной толерантности к риску. Определено, что сохранение переживания стабильности личности в современных социокультурных условиях реализуется в рискованных практиках; управление рисками происходит благодаря организации взаимодействия с жизненным пространством на основе доверия и толерантности.

Ключевые слова: жизнеконструирование, рискованные практики, толерантность к риску, управление рисками.

Larina T. O. Risking as a social psychological practice of person's life-constructing

The article is devoted to the specifics of life-constructing of a modern person. The author shows that life-constructing takes place in the conditions of trust to social environment and personal tolerance to risk. It is determined that the sense of person's stability in the modern socio-cultural realm is kept within the risk practices. Risk management is done through organizing the interaction with life space based on the trust and tolerance.

Key words: life-constructing, risk minimization practices, tolerance to risk, risk management.

© Ларіна Т. О.

М. В. Семиліт

ДЖЕРЕЛА ТА ФОРМИ ПРОЕКТУВАННЯ ОБРАЗІВ-ЗРАЗКІВ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ

Представлено концепцію проектування життєвої перспективи, квантифікації часу життя на основі набутих й архетипних програм-інтроєктів. Показано, як ці образи впливають на вибір особистістю стратегії виходу: жити з травмою, приховуючи її; компенсувати негативний досвід соціальним статусом, матеріальними цінностями; повторювати травматичні ситуації; виміщати негативний досвід на інших людях.